

AMID Working Paper Series 17/2002

Danskernes holdninger til indvandrere. En oversigt¹

Jørgen Goul Andersen

Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet

1. Indledning

Det danske valg den 20. november 2001 vakte mere end normal opmærksomhed uden for landets grænser. For en del udenlandske medier og kommentatorer slog valgkampen skår i billedet af Danmark som et åbent og tolerant land og danskerne som et tolerant folkefærd, og nogle så den øjensynlige intolerance i kombination med danskernes EU-skepsis som udtryk for et nationalistisk, fremmedfjendtligt 'backlash' i folkedybet, der øjensynligt bevæger sig længere og længere væk fra den politiske elite. Vi skal ikke her beskæftige os med selve valgkampen, der undertiden benyttede sig af virkemidler mht. at skabe angst og modvilje, som ligger fjernt fra det ideal om åben og fordomsfri debat, som i dansk selvforståelse ofte hyldes som et sundt alternativ til politisk korrekthed. Men valgkampen har nok både i udlandet og måske også blandt danske indvandrere efterladt et indtryk af stigende fremmedfjendtlighed i det danske samfund, som der næppe er belæg for.

At Danmark i vigtige henseender skiller sig ud fra andre lande, kan der ikke være tvivl om: Godt to måneder før valget i Danmark blev der holdt valg i Norge, der har næsten lige så stor indvandrerbefolkning som i Danmark - og i øvrigt også et parti (Fremskridtspartiet), der i særlig grad har markeret sig på indvandrerspørgsmålet. Men hvor indvandrerspørgsmål var det dominerende spørgsmål i den danske valgkamp - og blev nævnt som et af de vigtigste problemer af omkring halvdelen af de danske vælgere - blev emnet slet ikke berørt i den afsluttende norske partilederdebat, og kun et par procent af de norske vælgere nævnte indvandrerspørgsmål som vigtigt problem i

¹ Dette arbejdspapir er et notat udarbejdet for Akademiet for Migrationsstudier i Danmark i forbindelse med en kortlægning af integrationsforskningen i Danmark siden 1980, udført i opdrag af Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration. Projektet vil blive sammenfattet i en endelig rapport, der forventes udgivet af Ministeriet i løbet af efteråret 2002.

den norske valgkamp.² Det hører med til historien, at det norske valg fandt sted den 10. september, dagen før terrorangrebet i USA, men danskernes optagethed af emnet var ikke af ny dato. Det hører så i øvrigt med til historien, at de to valg trods den forskellige dagsorden fik et ret ensartet forløb, hvor forholdsvis økonomisk påholdende socialdemokratiske regeringer blev kritiseret af en borgerlig opposition for at svigte centrale velfærdsopgaver - og tabte valget.

Men hvordan ser danskernes holdninger egentlig ud, set over en længere periode? Er der tale om en generelt stigende modvilje? Hvilke nuancer eller ambivalenser er der i holdningerne? Hvordan skal de forstås? Hvilken rolle spiller personlig kontakt med indvandrere? Indgår negative holdninger til indvandrere i et bredere syndrom af nationalistiske og fremmedfjendtlige holdninger hos danskere, der føler sig truet af globalisering, europæisering, multikulturalisme og de nye tider i det hele taget - et marginaliseringstruet 'under-Danmark'? Hvilke befolkningsgrupper er hhv. mest positivt og mest negativt indstillet? Hvilke sociale skel er der i holdninger? Hvad betyder religion? Hvordan hænger indvandrerholdninger sammen med andre holdninger? Og hvad betyder den offentlige debat om indvandrerspørgsmål? Vi kan naturligvis ikke give endegyldige svar på alle disse spørgsmål her, men vi skal forsøge at sammenfatte, hvad man ud fra foreliggende undersøgelser ved herom.

2. Dansk forskning i holdninger til indvandrere

Forskningen i danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere er til at overse. Hovedværkerne er ud over et par tidlige undersøgelser fra midten af 1980'erne (Blum, 1986; Körmendi, 1986) først og fremmest to bøger og en lang række mindre arbejder af Lise Togeby, på basis af en større undersøgelse fra 1993 og en række senere opfølgninger (Gaasholt & Togeby 1995; Togeby 1997a, 1997b, 1998a, 1998b, 1999a, 2000). Ud fra et rational choice-perspektiv har Nannestad (1999a) kritiseret disse fortolkninger og forsøgt at opstille et alternativ på grundlag af bl.a. løbende IFKA-målinger (jf. diskussionen i Togeby 1999b og Nannestad 1999b). Nævnes bør endelig også en meget tidlig undersøgelse fra 1970 af forskellige lønmodtagergruppers syn på 'gæstarbejderne' (Petersen et al., 1970; se endvidere Jensen, 2000:415-16; Würtz Sørensen 1988a-d for forskellige andre indikationer og målinger af danskernes holdninger på daværende tidspunkt). Mindre undersøgelser, herunder også tidsserier samt undersøgelser af indvandreres syn på restriktioner på indvandringen, er foretaget i tilknytning til Rockwool Fondens projekt om Indvandrerne og deres levevilkår (Viby Mogensen & Matthiessen, red., 2000).

En anden vigtig del af 'fødekæden' er valgundersøgelserne og medborgerundersøgelserne³, der siden 1979 (dog ikke i 1981 og 1984) har medtaget spørgsmål om holdninger til flygtninge/indvandrere. På basis af valgundersøgelserne

² Personlig kommunikation med Tor Bjørklund, med henvisning til ikke offentliggjorte MMI-data fra valgkampen.

³ Egentlige medborgerundersøgelser af befolkningens politiske deltagelse og orientering til politik er kun foretaget i 1990 og 2000, men undersøgelser med en lignende tematik og bredde er foretaget i 1979 og 1988.

er der bl.a. lavet en del undersøgelser af flygtninge og indvandrere på den politiske dagsorden (Tonsgaard, 1989; Goul Andersen, 1999a, 2001a, 2002a), af 'nypolitik' som skillelinje (Borre, 1995; Borre & Goul Andersen, 1997: 40-64; Borre, 2001: 92-98), samt af tilslutningen til indvandrerfjendtlige partier (Goul Andersen & Bjørklund, 1990, 1994, 2000; Goul Andersen, 1989; Bjørklund & Goul Andersen, 2002). Hertil kommer analyser af sammenhængen mellem holdninger til flygtninge/indvandrere og politisk mistillid (Goul Andersen, 1992b), og mellem holdninger til flygtninge/indvandrere og holdninger til Europa (Goul Andersen, 1998). Endelig er der på basis af europæiske værdiundersøgelser og ISSP-undersøgelser bl.a. lavet analyser af danskernes tolerance og nationale identitet (Gundelach, 1992, 2001, 2002) og af danskernes 'islamofobi' (Goul Andersen & Tobiasen, 2002). En hovedkilde til europæiske sammenligninger er Eurobarometer-undersøgelserne, hvor et hovedtræk er, at danskerne alt i alt ikke afviger så meget fra gennemsnittet i EU, men er væsentligt mere polariserede (Thalhammer et al., 2001; Nielsen, 2002), hvilket fsv. er en naturlig følge af emnets høje placering på vælgernes politiske dagsorden og i medierne.

Hertil kommer endelig et væld af meningsmålinger, som har været offentliggjort i dagspressen mv. - målinger, der bl.a. kan bidrage med udbygninger, nuanceringer og/eller med pejlinger af, hvor meget spørgsmålsformuleringen betyder for konklusionerne (bl.a. IFKA, 1998, 1999, 2000; se endv. Mikkelsen, 2001: 143-52; Andersen, 2000).

3. Hvad er det, vi måler, når vi måler holdninger til indvandrere?

Der er forskellige udgangspunkter for forståelsen af, hvad vi i det hele taget måler, når vi måler holdninger på dette område, og de hænger naturligvis sammen med nogle bredere fortolkninger. En klassisk teori, som dog ikke har haft større udbredelse i Danmark, er den såkaldte '*konkurrenceteori*' (Hernes & Knudsen 1989: 28), som hævder, at svage grupper reagerer mod indvandrere, fordi de ser dem som vindere i kampen om samfundsgoderne. Det kan f.eks. være jobs, men i dansk sammenhæng er det mere nærliggende at nævne boliger og sociale ydelser i det hele taget. I Tyskland har man udviklet en særlig variant i begrebet '*velfærdsstatschauvinisme*' til at beskrive den bredere oplevelse af, navnlig blandt folk, der selv var afhængige af velfærdsydelse, at velfærden burde være forbeholdt landets egne statsborgere og nu truede med at blive udvandet pga. omkostningerne til indvandrere.

Med denne betoning af omkostningerne bevæger vi os over i en anden hovedtype, nemlig '*rational choice*'-teori, der kort sagt vil hævde, at både udsvingene i holdningerne på samfundsplan og variationerne på individniveau skyldes forskel i oplevede omkostninger ved indvandringen – som udgangspunkt både økonomiske og sociale omkostninger. I dansk sammenhæng har denne teori dog primært været anvendt i en snæver økonomisk version (Nannestad 1999a, 1999b) til at teste holdningsudsving over tid som effekt af navnlig arbejdsløshed og indvandringens størrelse, samt holdningsforskelle mellem ejere og lejere, uddannelsesgrupper og indkomstgrupper. Men teorien kunne i princippet også omfatte f.eks. 'omkostninger' i

form af bekymring for kriminalitet, eller ligefrem bekymring for ‘omkostningerne’ ved at leve i et multikulturelt samfund. Det ville gøre teorien mere eller mindre tautologisk som teori betragtet – men ikke nødvendigvis af den grund ufrugtbar som *perspektiv* eller fortolkningsramme.

Man kan måske vælge at se rational choice-teorien som en særlig ‘rationel’ variant af konkurrenceteorien. En ‘irrationel’ variant er *marginaliseringsteorien*, der snarere ser flygtninge og indvandrere som en slags syndebukke, et krystalliseringspunkt for frustrationer og bekymringer hos grupper (undertiden benævnt ‘under-Danmark’), der marginaliseres af samfundsudviklingen, både i materiel forstand og i den forstand, at de mere generelt føler sig afmægtige over for en samfundsudvikling med store forandringer – globalisering og europæisering i stedet for nationalstatslig kontrol, multikulturalisme i stedet for kulturel homogenitet, stigende betydning af viden og ekspertise, etc. I denne fortolkning, der har analogier til klassiske teorier om fascisme som reaktion på småborgerskabets marginalisering (Lipset 1960), bliver modviljen over for indvandrere frem for alt et afmagtssymptom over for en samfundsudvikling, der hægter svage grupper af.

På forskellig vis har alle de ovennævnte teorier rod i en interessebaseret fortolkning i bred forstand. Det er grupper, som oplever omkostninger ved indvandringen, eller ved samfundsudviklingen i det hele taget, der reagerer mod indvandrere og indvandrerpolitik – enten forholdsvis rationelt, eller som syndebukke for oplevede problemer. Heroverfor står dels fortolkninger, der lægger vægt på enkeltspørgsmål og – problemer, dels mere værdibaserede fortolkninger. Begge dele kendes fra valgforskningen. Et perspektiv, der betoner enkeltspørgsmål, ser ikke fremmedfjendtlighed som udslagsgivende, men fokuserer på vælgernes bekymring over helt specifikke problemer, eller modvilje mod helt bestemte regler, f.eks. for familiesammenføring, for tildeling af flygtningestatus, eller andet (Andersen 1999, 2000). Når dette perspektiv ikke har været så hyppigt anvendt, skyldes det nok primært, at der har været en stadig skiftende strøm af enkeltspørgsmål, der mobiliserer nogenlunde de samme mennesker.⁴ Til gengæld har man i valgforskningen i ind- og udland som regel set holdninger til indvandrere som del af et bredere sæt af værdier (i Danmark ofte kaldt ‘nypolitik’, jf. Borre 1995; Borre & Goul Andersen 1997; Borre 1999; Goul Andersen & Bjørklund 1990), der tjener til at polarisere ‘ny venstre’ og ‘ny højre’ på tværs af den traditionelle venstre-højreopsplitning. I dansk sammenhæng er det således ikke blot indvandrerholdninger, men også syn på ulandshjælp, kulturudgifter, generelt autoritære holdninger mv., der danner en sådan dimension. Set i det perspektiv bliver svækkelsen af den traditionelle klassepolitik også en del af forklaringen: Allerede Lipset (1960) fremhævede ‘*working class authoritarianism*’ som et grundlæggende træk ved arbejderklassen, men mente, at den praktiske

⁴ En anden medvirkende forklaring er surveyanalysens logik, der har forklaring af forskelle mellem individer som omdrejningspunkt. Derved glider problemer på samfundsplan let ud af perspektivet, fordi disse egenskaber netop ikke knytter sig til individer. Tilsvarende var man i den traditionelle valgforskning længe utilbøjelig til at forklare partiers vælgertilslutning med regeringers makroøkonomiske succes, fordi disse faktorer netop ikke kunne måles på individniveau.

betydning var begrænset af, at arbejderne af interesse-mæssige grunde normalt tilsluttede sig socialdemokratiske partier, som bestemt ikke fremførte sådanne holdninger. Med klassepolitikens svækkelse slår sådanne latente tendenser stærkere igennem.

Den dominerende tendens i dansk forskning har dog været en *'intolerance'*-/*'ethocentrisme'*-approach, der betoner fordomme og lav tolerance over for fremmede (Blum, 1985; Körmendy, 1986; Gaasholt & Togeby 1995: 9-21, 36-50; Togeby 1997: 50-56), som den centrale afhængige variabel. Det er på den ene side en type af holdninger, som i særlig grad trives i bestemte, resourcesvage, befolkningsgrupper - og på den anden side holdninger, som i høj grad påvirkes af medier og politikere. Dette perspektiv har blandt andet hentet plausibilitet ved, at indvandrerholdninger i så høj grad hænger sammen – det er umuligt at udskille egentlige stabile underdimensioner (som f.eks. en kulturel og en økonomisk underdimension).

At holdningerne hænger sammen, skal dog ikke fortolkes derhen, at billedet er sort og hvidt. Tværtimod er det hos Togeby en central pointe, at holdningerne er *ambivalente* – spaltet mellem bekymringer, fordomme, mistænksomhed og deciderede fjendebilleder på den ene side, og solidaritet, gæstfrihed, hjælpsomhed og imødekommenhed på den anden. De allerfleste bærer rundt på en blanding af disse følelser, og da de gennemgående ikke næres gennem nogen nævneværdig personlig kontakt med og kendskab til indvandrere, bliver det fra mediebilledet, de fleste henter deres fortolkninger. Derfor bliver medier og politikere udslaggivende for, om det er den ene eller den anden type af følelser over for indvandrerne, der bliver den dominerende (Gaasholt & Togeby 1995).

Firkantet sat op er tolkningsalternativerne altså følgende:

- fordomme, der vokser 'fra neden', men mobiliseres 'fra oven', af medier og politikere (medier/ethocentrismefortolkningen)
- rationelle reaktioner på indvandringens personlige eller samfundsmæssige omkostninger, eller på specifikke politikker og problemer (konkurrenceteori og rational choice, tildels valgforskning)
- nye værdibestemte skillelinjer, som de politiske partier først og fremmest må tilpasse sig og søge at positionere sig strategisk i forhold til (valgforskningen)⁵
- marginaliserings- og afmagtssymptom hos resourcesvage grupper

Det er nok kontrasten mellem de to første tilgangsvinkler, der er den mest interessante og mest kontroversielle. I dansk forskning har den rationelle model dog næsten udelukkende været udfoldet i en snæver, økonomisk nyttemaksimerende og hypotesetestende variant.

⁵ Dette er lidt karikeret; i hvert fald i princippet antager valgforskningen ikke, at disse dimensioner eller vælgernes placering på dem er uden for politisk kontrol. Men i praksis glemmes det ofte af valgforskningen – og i praksis følger partierne også ofte den strategi at tilpasse sig frem for at søge at ændre vælgerholdninger og konfliktlinjer.

Det er dog ud fra internationale undersøgelser nærliggende at lede efter en form for kombination af medie-/etnocentrisme-fortolkningen og en rationel fortolkning. Således viser en opgørelse af befolkningens holdninger på grundlag af ISSP-undersøgelserne en påfaldende tendens til, at befolkningerne i lande, der har en planlagt indvandring af efterspurgt arbejdskraft, at have en mere positiv holdning end de lande, der primært modtager flygtninge (Zimmermann 2001) – hvilket blandt mange andre og formentlig vigtigere faktorer nok også kan være én forklaring på amerikanernes større multikulturelle tolerance (Togebly 1998).⁶

4. Ambivalente holdninger

Selv om uenigheden mht. overordnede fortolkninger ikke blot har betydning for udpegningen af forklaringer, men også på selve synet på holdninger som sådan, er der dog ikke den store uenighed om, at danskernes syn på flygtninge/indvandrere er mangesidet og ambivalent. Det er først og fremmest Øystein Gaasholt og Lise Togebly, der i bogen *I syv sind* (1995) har påpeget det flertydige og ambivalente i danskernes holdninger til indvandrere.

De påpeger på den ene side en række fordomme og negative forestillinger. Således mente i 1993-undersøgelsen 76 pct., at 'De mange indvandrere og flygtninge er med til at øge Danmarks økonomiske problemer'; 65 pct. var enige i, at 'Mange indvandrere er kommet til Danmark for at udnytte vores sociale system'; og 68 pct. tilsluttede sig synspunktet, at 'Der følger øget kriminalitet og vold med indvandrere' (Gaasholt & Togebly 1995: 40).

På den anden side tilslutter 77 pct. sig det synspunkt, at 'Danmark bør tage imod mennesker på flugt, uanset fra hvilken del af verden, de kommer', 65 pct. er enige i, at 'Selvfølgelig har vi råd til at tage ordentligt mod flygtninge her i landet' og 64 pct. i synspunktet om, at 'Det danske samfund har en forpligtelse til at stille ordentlige boliger til rådighed for flygtningene' (Gaasholt & Togebly 1995: 46).

Endelig har gæstfriheden også sine grænser: Kun 15 pct. svarede 'nej' til at '...indføre begrænsninger i muligheden for at foretage familiesammenføringer i forhold til, som det er nu', og kun 27 pct. svarede 'nej' til at '...man bør indføre begrænsninger i flygtninges adgang til Danmark i forhold til, som det er nu'. Og kun 18 pct. var imod, at 'Indvandrere, der begår handlinger, der fører til fængselsstraf, bør omgående udvises'.

Disse holdninger blev bl.a. sammenholdt med et indeks for etnisk tolerance, dannet ud fra spørgsmålene i Tabel 1. Det viste sig, at selv blandt de fire pct. mest intolerante på dette indeks mente næsten halvdelen – 43 pct. – at Danmark bør tage mod mennesker på flugt. Og selv blandt de 15 pct. i den mest tolerante gruppe var kun halvdelen imod

⁶ Muslimers stigende popularitet i USA efter den 11. september (BT 10.12.2001) – efter stærke politiske signaler om, at den amerikanske reaktion rettede sig mod terrorisme og bestemt ikke mod islam, ledsaget af mange positive ord om sidstnævnte – er dog samtidig et prægnant vidnesbyrd om betydningen af politiske signaler.

udvisning af straffede indvandrere eller imod stramning af familiesammenføringsreglerne (Gaasholt & Togeby 1995: 48-49).

Tilsvarende modsætningsfyldte holdninger kendes fra andre undersøgelser. Således har et af de allermest populære spæremål i undersøgelser af holdninger til velfærdsudgifterne gennem mange år været udgifterne til flygtninge og indvandrere. I 2000 var der således 41 pct., der ville spare på integrationen af indvandrere, 37 pct. ville bruge uændret, og 22 pct. ville bruge mere – og så er det tal endda stærkt positivt påvirket af, at der tales om ‘integration’; i tidligere undersøgelser, hvor der blev talt om

Tabel 1. Spørgsmålsbatteri vedr. etnisk tolerance. Pct. tolerante svar

	Pct. tolerante
... stemmeret til kommunevalget efter tre års ophold i Danmark (ja)	37
Udlændinge skal kun kunne få statsborgerskab, når de har lært at opføre sig som danskere (uenig)	50
Indvandrere må frit kunne forkynde og udøve deres religion i Danmark (enig)	54
Fremmedarbejdere, der ikke længere er brug for på arbejdsmarkedet, bør sendes hjem (uenig)	64
Hvis arbejdsløsheden stiger, bør vi tvinge indvandrerne til at rejse hjem (uenig)	65
...flygtninge, der har fået asyl ... samme ret til at søge arbejde, få uddannelse og få sociale ydelser (ja)	70
Indvandrere bør have lov til at bevare deres sprog og kultur (enig)	71
...indvandrere skal kunne modtage folkepension på lige fod med danskere (ja)	75
... samme ret som almindelige danskere til at protestere mod myndighederne ... (enig)	78
...skal have lov til at være selvstændige næringsdrivende på lige fod med danskere (ja)	90
(N)	1675

‘støtte’ til indvandrere, var holdningen klart mere negativ (Goul Andersen 2002b). Men samtidig figurerede ‘Integration af indvandrere’ som en af de allervigtigste opgaver, som det offentlige skulle tage sig af – 78 pct. mod 63 pct. for opgaven med at skaffe job til alle, som ønsker det, og 46 pct. for opgaven med at udligne indkomstforskelle mellem rige og fattige, to af velfærdsstatens traditionelle kerneopgaver. Sagt på en anden måde, så er sikring af fuldt medborgerskab, også for indvandrere, en opgave, som der er stort set konsensus om i det danske samfund.

Tilsvarende konkluderer Gaasholt og Togeby (1995: 55) i deres analyse af begrundelserne for at give indvandrere folkepension på lige fod, at ‘Grundlæggende er synspunktet, at det danske samfund har en forpligtelse til at sørge ordentligt for alle, der bor i landet, dvs. at velfærdsstaten er for alle, uanset deres oprindelse’. Hverken de eller vi kan nemlig være tjent med, som det siges, ‘at der skabes en ny underklasse af indvandrere’. Mere generelt konkluderer de (1995: 47-48), at ‘De fleste mennesker synes at befinde sig i et spændingsfelt mellem på den ene side deres angst og modvilje

og på den anden side deres tolerance og medfølelse'. Og (Togeby, 1997: 50): 'Spørgsmålet er blot, hvad der i den enkelte situation får overtaget'.

Det er så her, medier og politikere antages at spille en afgørende rolle – de kan aktualisere den ene eller den anden type holdninger (Gaasholt & Togeby 1997: 68-72; 147-65). Det er en kamp om symboler og betydninger – om italesættelse, om man vil: Er flygtninge f.eks. bekvemmelighedsflygtninge eller nødlidende ofre for en brutal krig?

At disse forskelligartede holdninger eksisterer, er der ingen tvivl om. Man kan dog opfatte dem lidt forskelligt. For det første kan man opfatte spørgsmål om stramninger af familiesammenførings- og andre regler, bekymring for integrationsproblemer mv., som enkeltstående issues, der *i princippet* godt kan variere, uden at det hverken afspejler eller påvirker den grundlæggende tolerance over for flygtninge og indvandrere (Andersen 2000). For det andet kan man spørge, i hvor høj grad politikere og medier har magt til at påvirke valget af fortolkningsramme. Det kommer lidt an på, hvordan man skal fortolke ambivalensen – som lidt vaklende og *inkonsistente* holdninger, eller som ret fast forankrede strukturer af *modsetsningsfulde* holdninger. Situationen er i princippet ikke anderledes her end på andre områder – og er en påmindelse om, at også når det gælder noget så tilsyneladende robust som f.eks. holdninger til velfærdsstaten, er der i princippet masser af muligheder for at aktualisere negative fortolkningsrammer. På den anden side kan befolkningens holdninger også udgøre barrierer. Således valgte partiet Venstre efter 1998-valget en iøjnefaldende satsning på at fremstille sig selv som velfærdsstatens forsvarende i erkendelse af, at det ikke på kort sigt var muligt at røkke ved vælgernes opbakning om velfærdsstaten. Vender vi os mod indvandrerspørgsmålet, er der nok trods alt også mindre forskelle mellem borgernes holdninger i forskellige lande, end man kunne forvente på baggrund af forskellene i politikeres og mediers italesættelse (jf. også nordiske og europæiske undersøgelser refereret i Togeby 1997: 68-70). Det er hinsides diskussion, at politikere og medier kan aktualisere forskellige holdninger eller fortolkningsrammer, men i *hvor høj grad* dette er muligt, har vi kun sparsom viden om.⁷

5. Er der sket en radikalisering?

En af de mest sejlivede opfattelser, der gang på gang dukker op i medierne, er opfattelsen af, at danskernes fremmedfjendtlighed er tiltaget. Der er nok ingen tvivl om, at mange indvandrere også har opfattet det sådan – og at det forstærker søgningen efter en egen identitet. Der er heller ikke tvivl om, at 2001-valget faldt på et tidspunkt, hvor folkestemningen over for indvandrere og indvandrerpolitikken var helt ualmindelig skarp (jf. Sonar/Morgenavisen Jyllands-Posten 17.11.2001;

⁷ Om regeringer kan forhindre ekstremisme ved at give delvist efter for sådanne folkestemninger, eller tværtimod bidrager til at give legitimitet til ekstreme holdninger og bevægelser, er i øvrigt et klassisk tema også i diskussionen om fascisme.

Gallup/Berlingske Tidende 19.11.2001; Pedersen 2002).⁸ Men man må formode, at dette er en ‘boble’ af samme slags, som man tidligere har set – blot kraftigere. Ser man bort herfra, er der, som det gang på gang er påvist, intet belæg for forestillingen om en radikaliserung. Højest er der tale om, at holdninger er blevet mere offentlige og mere synlige – samt at nogle rabiate personer har følt sig mere fri til åbent at lufte ‘den indre svinehund’. Men at nogle måske er blevet mere højtråbende, er ikke ensbetydende med, at det tavse flertal har rykket sig. På langt sigt synes de fleste opgørelser snarere at pege i den modsatte retning. Men billedet afhænger lidt af, hvilke indikatorer, man bruger.

De ældste undersøgelser fra 1970, der atter er gravet frem fra glemslen – dels Eggert Petersens undersøgelse, dels nogle spørgsmål, der indgik i en landsdækkende repræsentativ undersøgelse af udenrigspolitiske holdninger, har afsløret, at danskernes holdninger dengang var alt andet end tolerante. Således mente 61 pct. i 1970, at ‘Vi må nu engang se i øjnene, at nogle folkeslag er mindre intelligente end andre’ – ved en replicering af spørgsmålet i 1993 var tallet ‘kun’ 40 pct. Knap så dramatisk var udviklingen på et andet spørgsmål: ‘Udlændinge skal kun kunne få dansk statsborgerskab, når de har lært at opføre sig som danske’ – hertil svarede 55 pct. enig og 38 pct. uenig i 1970 – i 1993 var ‘kun’ 47 pct. enige, mens 50 pct. var uenige i et så vidtgående assimilationskrav (Gaasholt & Togeby 1995: 110,112).

Tabel 2. Svar på spørgsmålet: ‘Indvandringen udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart’. Pct.

	enig	neutral/ved ikke	uenig	PDI: uenig minus enig
aug.1984	22	12	66	44
okt.1985	23	9	68	45
sep.1987	47	7	46	-1
jan.1990	45	16	42	-3
nov.1990	41	16	43	2
okt.1993	39	3	58	19
okt.1994	45	14	41	-4
apr.1998	41	15	44	3
jan.2000	48	8	43	-5

Kilde: Gaasholt & Togeby (1995:113); valgundersøgelsen 1998; medborgerundersøgelsen 2000.

⁸ Det ironiske er, at den daværende SR-regering selv valgte at udskrive valget netop på et tidspunkt, hvor sådanne fremmedfjendtlige eller -skeptiske holdninger var i top.

I sammenligning med 1984/1985, hvor den første større bølge af undersøgelser blev gennemført, er billedet lidt mere blandet: Der var stærkere mistanke om nasseri i 1993 end i 1984 – hhv. 64 og 30 pct. var enige i, at 'Mange indvandrere er kommet til Danmark for at udnytte vores sociale system', og en lignende, men lidt svagere udvikling fremgik på spørgsmålet 'Når der kommer så mange flygtninge hertil, er det, fordi de vil have del i vores høje levestandard (Gaasholt & Togeby 1995: 113; Togeby 1997: 66). På spørgsmål om 'indvandringen udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart' er det et lidt mere blandet billede. I 1984-85 havde dette synspunkt ikke nogen appel, men siden 1987 har der gennemgående været nogenlunde balance mellem enige og uenige.

Når det gælder begrænsning af flygtnings adgang til Danmark, jf. tabel 3, skal svarene naturligvis ses i lyset af de opstramninger, der er foretaget – opstramninger, der dog ikke har forhindret, at antallet af flygtninge fortsat ligger på et forholdsvis højt niveau. Og med det forbehold er det tydeligt, at der heller ikke her er nogen langtidstendens i retning af mere fremmedfjendtlige holdninger – derimod var der en klar skærpelse i forbindelse med terrorangrebet i USA den 11. september 2001. Fire-fem måneder senere var tallet tilbage på 2000-niveau.

Tabel 3. Andel, der ønsker begrænsninger i flygtninges adgang til Danmark. Pct.

	enig
januar 1985	69
august 1985	58
oktober 1985	68
august 1986	82
maj 1987	66
oktober 1988	62
februar 1989	65
september 1989	69
august 1990	68
august 1993	71
maj/juni 1995	62
maj/juni 1996	63
juni 1997	70
februar 2000	55
juni 2000	53
februar/marts 2001	60
oktober 2001	68
januar/februar 2002	55

Kilde: Pedersen & Viby Mogensen (2001:30); Pedersen & Jensen (2002a,b); excl. ved ikke-svar.

6. Vælgernes politiske dagsorden 1971-2001

Er der ikke de store ændringer i vælgernes holdninger, er der til gengæld store, langsigtede ændringer i vælgernes politiske dagsorden. De svarer meget godt til, hvad man har set for mediedækningen (Togebj 1999b) – blot endnu mere markant. Tabel 4 viser andelen af de danske vælgere, der ved forskellige lejligheder har nævnt indvandrerspørgsmål som vigtigste politiske problem. Indtil 1984 var emnet slet ikke på vælgernes politiske dagsorden – i hvert fald ikke måleligt. Emnet blev en kort stund diskuteret politisk i 1979, navnlig i kredse omkring Fremskridtspartiet. I 1979 blev partimedlemmet, dyrlæge A.Th. Riemann, tiltalt (og senere dømt) for racisme for at udtale, at indvandrere ‘ynglede som rotter’, og samme år begyndte Fremskridtspartiets leder Mogens Glistrup at fraternisere med Erik Haaest’s Danske Tidende – hvilket formentlig var hovedårsagen til, at det store flertal af partiets vælgere med studentereksamen forlod partiet ved 1979-valget (Goul Andersen & Glans 1981). Men for vælgerne i almindelighed spillede emnet ingen rolle, og trods udskilningen blandt højtuddannede var der i 1979 ingen forskel mellem fremskridtsvælgernes og andre vælgernes holdninger til indvandrerspørgsmål (Bjørklund & Goul Andersen 2002).⁹

Men situationen var også ret stabil: 1960'ernes og 1970'ernes gæstearbejdere var ganske vist ikke rejst hjem i det omfang, man havde forventet, men antallet af udenlandske statsborgere fra ‘tredjelande’ (dvs. fraset Norden, EU, Nordamerika og Australien) voksede kun langsomt, fra 33.000 i 1976 til 46.900 i 1983, hovedsagelig som følge af en vækst i antallet af tyrkiske statsborgere fra 7.900 til 17.200 i perioden (Statistisk Tiårsoversigt 1986). Men i 1984-85 eksploderede antallet af asylansøgere (fra 800 i 1983 til 9300 i 1986, hvoraf dog langt fra alle fik asyl), og som følge af asylansøgninger og familiesammenføringer var antallet af indvandrere og ‘efterkommere’ fra de samme lande i 1991 vokset til 120.300 og i 2001 til 262.700 (Statistisk Tiårsoversigt 2001).

Det er trods alt knapt så bagatelagtigt, som man en gang forestillede sig; det er i en eller anden grad ensbetydende med en overgang til et (mere) multikulturelt samfund, og det kan på den baggrund egentlig ikke overraske, at emnet påkalder sig interesse blandt vælgerne. Men det er sket i to tempi. I 1980'erne popper emnet pludselig op og forsvinder så igen, i takt med mediedækningen af stigningen i antallet af asylsøgere. Men hvad enten årsagen nu er en mere permanent medieinteresse, eller det er udviklingen som sådan, ser man fra slutningen af 1980'erne en mere langsigtet vækst. Vi kan se fra kvartalsvise data (Nannestad 1999b), at der stadig er pæne svingninger, men det er svingninger på en opadgående kurve, og siden 1994 har emnet permanent ligget højt på den politiske dagsorden, med en yderligere stigning fra 1997 og fremover (jf. også appendix 1). Kort før valget i 2001 var det hele 41 pct. af vælgerne, der nævnte flygtninge-/indvandrerspørgsmål som et af de vigtigste problemer (23 pct. af samtlige svar) – i en Gallup-undersøgelse få dage forinden, hvor spørgsmålet var

⁹ Dog skilte vælgerne på venstrefløjen sig lidt ud med mere positive holdninger, men ellers var der ingen effekt. Det samme var tilfældet i Norge.

næsten enslydende, men i lidt højere grad associerede til den politiske debat i valgkampen, var det endda 55 pct., der nævnte flygtninge-/indvandrerspørgsmål som et af de vigtigste problemer.

Tabel 4. Pct. , der nævner flygtninge/indvandrerspørgsmål som et af de vigtigste problemer.

1971-1984 (valgene)	0
feb.1986	4
sep.1986	26
aug.1987	11
sep.1987	8
maj 1988	3
maj 1989	4
juni 1989	5
januar 1991	7
okt./nov.1994 (valget)	17
april 1998 (valget)	35
feb.2000 ('midtvejsundersøgelse')	38
feb.2001	32
nov.2001	41

Spm. 'Så vil jeg gerne spørge Dem, hvilke problemer, De mener, er de vigtigste i dag, som politikerne skulle tage sig af?' (lidt anderledes formulering i 1986-88)

Kilde. Togeby (1997:67), Tonsgaard (1999) og Goul Andersen (2001a). 1986-88 og 2000-01 baseret på telefoninterviews.

Konklusionen er derfor ret entydigt, at det ikke så meget er danskernes holdninger, der har ændret sig; det er i altovervejende grad den vægt, emnet tillægges.

At flygtninge-/indvandrerspørgsmål tillægges stor vægt, er som sagt ikke så underligt i betragtning af, at der er tale om en væsentlig omstilling af samfundet over en kort årrække. Men at emnet anses for *så* vigtigt, skal naturligvis også i høj grad forklares politisk. Som nævnt indledningsvist er den norske situation stort set lig den danske, men her var det andre emner (velfærd og skatter), der optog vælgerne ved 2001-valget. Forskellen er bl.a., at det norske Fremskrittspartiet ikke var højtprofileret på spørgsmålet i valgkampen, og at andre partier ikke så sig fristet eller presset til at tage emnet op. Modsat den danske situation, hvor Dansk Folkeparti næsten udelukkende

har mobiliseret på dette spørgsmål og påført andre partier konkurrence, og hvor de store borgerlige partier så det som et af midlerne til at vinde regeringsmagten.

Det hører endelig med til historien, at der kan ligge mange holdninger bag at anse indvandring for et vigtigt problem. Det er omdiskuteret, i hvilken grad det var tilfældet før 1997 (Togeby 1999b; Nannestad 1999b), men efter 1997 er det veldokumenteret, at høj prioritering af emnet både kan bunde i stærkt indvandrerpositive og – negative holdninger. Tabel 5 viser, hvorledes det forholdt sig ved 1998-valget. Blandt de vælgere, der var ‘helt enig’ i, at ‘indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart’, var der 51 pct., der havde indvandring som vigtigt problem. Tallet var 39 pct. blandt dem, der var ‘delvis enige’. Men selv blandt dem, der var helt eller delvis uenige, var der 26 pct. Det er altså i virkeligheden ikke engang nogen særlig stærk sammenhæng.

Tabel 5. Oplevelse af indvandring som vigtigt problem, opdelt efter holdning til indvandring som kulturel trussel.

Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart	Indvandring vigtigt problem			
	nævnt	ikke nævnt	i alt	(N)
helt enig	51	49	100	454
delvis enig	39	61	100	368
hverken/eller	34	66	100	290
delvis uenig	26	74	100	331
helt uenig	26	74	100	558
I alt	35	65	100	2001

Kilde: Egne analyser på 1998-valgundersøgelsen

Når man procentuerer på den modsatte led, jf. tabel 6, viser det sig, at kun 53 pct. af dem, der så flygtninge-/indvandrerspørgsmål som vigtigt problem, opfattede indvandring som en trussel mod vor nationale egenart. Hele 33 pct. svarede benægtende. Ser vi bort fra ved ikke-gruppen, var det således næsten 2 ud af 5 (38 pct.) af dem, der i 1998 så indvandring som vigtigt problem, der gjorde det ud fra relativt positive eller neutrale holdninger. Tilsvarende var der 40 pct. af dem, der anså indvandring for et problem, der *ikke* ville spare på integrationen af flygtninge og indvandrere, 43 pct., som *ikke* ønskede yderligere stramninger i flygtninge-/indvandrerpolitikken, og 30 pct., som *ikke* ønskede at begrænse antallet af flygtninge, der kommer til landet. Det er også i overensstemmelse med de svar, IFKA fandt, når de spurgte om, *hvorfor* indvandring var et problem (Togeby 1999b) – blot endnu tydeligere.

Tabel 6. Oplevelse af indvandring som kulturel trussel, opdelt efter syn på indvandring som vigtigt problem.

Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart	indvandring vigtigt problem	
	nævnt	ikke nævnt
helt enig	33	17
delvis enig	20	17
hverken/eller	14	15
delvis uenig	12	19
helt uenig	21	32
I alt	100	100
PDI: uenig minus enig	-20	+17
(N)	705	1296

Kilde: Egne analyser på 1998-valgundersøgelsen

Der er da også mange vælgere fra regeringen og dens støttepartier, der anser indvandring for et vigtigt problem – blandt Enhedslistens vælgere lå tallet på 37 pct., dvs. over gennemsnittet, og både hos Enhedslistens og hos de radikale vælgere var holdningerne mere indvanderpositive blandt dem, der så indvandring som vigtigt problem, end blandt dem, der ikke gjorde det. Blandt Socialdemokrater, SF'ere og andre midtervælgere var der en svag tendens til, at holdningerne var lidt mere skeptiske, og hos V, K, Z og O-vælgere var indvanderfjendtligheden klart størst hos dem, der så indvandring som et problem.¹⁰ Man kan også udtrykke det på den måde, at indvanderfjendtligheden næppe er større end tidligere, og næppe større end i andre lande, men der er større mobilisering af både negative og positive holdninger i Danmark i dag.

7. Hvem er negative?

De sociale og politiske variationer i holdninger til indvandrere er velkendte og temmelig stabile (jf. f.eks. Gaasholt og Togeby 1995: 74-104)¹¹. Køn er stort set uden

¹⁰ En meget præliminær analyse på grundlag af Mandag Morgens forvalg-undersøgelse primo November (N=826, telefoninterviews i aldersgrp. 18 år + på AIM telebus) giver næsten tilsvarende sammenhænge mellem partivalg og tilbøjelighed til at anse flygtninge-/indvandrerspørgsmål for vigtige, hvilket tyder på, at der også her har været mange med positive holdninger. Men der var dobbelt så stor tilbagegang for regeringen med støttepartier hos dem, der så indvandring som et vigtigt spørgsmål (hhv. -11 pct. og -6 pct.), hvilket kan tyde på, at forbindelsen mellem stor vægt på flygtninge-/indvandrerspørgsmål og negative holdninger har været stærkere i 2001 end i 1998.

¹¹ Gaasholt og Togeby bygger på et toleranceindex ud fra 10 spørgsmål i 1993-undersøgelsen. Der er suppleret med egne analyser på 1998-valgundersøgelsen på basis af enkeltspørgsmålet 'indvandring udgør en alvorlig trussel ...'.

betydning. Sammenhængen med alder er stort set monoton: Jo ældre, desto mindre tolerance. Spørgsmålet er så, hvad der forklarer denne alderseffekt, og her er forklaringen ret entydigt, at uddannelse forklarer det meste. Tilbage står en 'ren' alderseffekt, hvor de 30-49-årige i 1993, i 1998 de 40-59-årige er de mest positive, mens aldersgrupperne under 30 (hhv. 40) år ligger midt imellem midtergruppen og de ældre. Den er dog som nævnt temmelig svag, specielt når man tager højde for både skole- og erhvervsuddannelse.

Uddannelse er også den vigtigste forklaring på, at arbejdere er mere negative end funktionærer, dvs. stilling som sådan betyder næsten igen ting. Det samme gælder arbejdsmarkedsstatus, hvor forskellen mellem ledige og beskæftigede er ringe og stort set forklares af uddannelse. Der er heller ingen sammenhæng med indkomst eller med oplevet økonomisk nød. Og der er endelig heller ikke nogen sammenhæng mellem, hvor meget – om noget – man selv mener at have fået ud af opsvinget, og holdning til indvandring (det sidste bygger udelukkende på valgundersøgelsen). Hvis marginalisering er en forklaring, så er det i hvert fald ikke i den gængse økonomiske eller sociale betydning af ordet. Det er i givet fald uddannelsesmæssig marginalisering, der er det afgørende.

Endelig er der heller ikke større forskelle mellem ejere og lejere efter kontrol for uddannelse, selv om Nannestad (1999a) på basis af et meget stort materiale mener at kunne konstatere en statistisk sikker tendens til, at lejere er lidt mere negative, i overensstemmelse med rational choice- og konkurrenceantagelsen. Det er under alle omstændigheder så svag en effekt, at den er uden praktisk betydning.

Det efterlader os med en lille alderseffekt – hvor modviljen blandt de ældre er et mere konstant fænomen, end man skulle forvente ud fra en ren generationsbetragtning – samt en markant uddannelseseffekt, der i øvrigt er stærkere, jo mere detaljerede oplysninger om uddannelse, man inddrager. Men hvorfor er uddannelse så vigtig? Det er der mange forskellige synspunkter på.

Uddannelse er både en ressource- og en socialiseringsfaktor. Meget groft kan man sige, at erhvervsuddannelse navnlig er en ressourcefaktor, skoleuddannelse navnlig en socialiseringsfaktor. Det er dog en overdrivelse, for faktisk har skoleuddannelse større selvstændig effekt også på indkomst end erhvervsuddannelse, i hvert fald ifølge valgundersøgelserne. Men det er dog i endnu højere grad skoleuddannelse, der slår ud på indvandrerholdninger, jf. tabel 7.

Table 7. Effekt af skole- og erhvervsuddannelse på holdning til indvandring som kulturel trussel. MCA analyse. Valgundersøgelsen 1998. eta- og beta koeff.

	eta	beta
skoleuddannelse	.33	.25
erhvervsuddannelse	.22	.13
alder	.18	.08

Anm. Eta og beta er mål for effektens styrke. Kan variere mellem 0 (ingen effekt) og 1.00 (totalt deterministisk effekt). Eta angiver den umiddelbare effekt, mens beta angiver den isolerede effekt af den pågældende variabel, når der tages højde for andre variable (her blot skoleuddannelse, erhvervsuddannelse og alder).

Kilde: Egne analyser på 1998-valgundersøgelsen. Vi ser her bort fra interaktionseffekter.

Det støtter i hvert fald antagelsen om, at uddannelse er vigtig, fordi den bidrager til indlæring af mere tolerante normer. Lise Togeby afprøver i sin bog om *Fremmedhed og fremmedhad i Danmark* (1997: 112-22) en række forklaringer, herunder betydningen af generel tolerance, viden, intellektuel kapacitet, politisk magtesløshed mv. De har dog, som Lise Togeby også selv nævner, det til fælles, at årsagsforbindelsen er usikker – f.eks. er det mest nærliggende at se politisk mistillid eller magtesløshed som en effekt af holdningen til flygtninge-/indvandrerpoltikken, snarere end som en årsag dertil: Folk, der er utilfredse med den førte politik, har typisk større mistillid, specielt hvis de føler sig dårligt repræsenterede på tinge (Goul Andersen 1992a). Når det gælder intellektuel kapacitet, henvises til en større konsistens i holdninger og dermed en større evne til at afvise budskaber ('skræmmekampagner') i medierne. Dette er givetvis rigtigt i den forstand, at de bedreuddannede har et mere fast sammentømret 'belief system'. For at dele sol og vind lige, bør man dog nok nævne, at folk, der ikke deler de veluddannedes holdninger, måske snarere ville udlægge dette som udtryk for en vis rigiditet i opfattelser og evne til at afvise uønsket information. Med denne formulering er også signaleret, at polariseringen mellem højt- og lavtuddannede er blevet meget gennemgribende og dominerende i det danske samfund – og det er først og fremmest en kulturel, mere end det er en økonomisk polarisering.¹²

Endelig skal nævnes en forklaringsfaktor, som man tidligere har lagt stor vægt på: Kontakt med flygtninge/indvandrere. Den har traditionelt været begrænset, men er tilsyneladende blevet en del større med årene, hvilket også var at vente (Mikkelsen 2001: 146-47). Kontakten er dog fortsat af temmelig begrænset omfang, og det betyder også, at det meste af den information, folk har, er medieformidlet, snarere end erfaringsbaseret. Og det gavner øjensynligt ikke tolerancen, sådan som de danske medier er skruet sammen: Jo mere kontakt, folk selv har med indvandrere, desto mere

¹² Man kan sige, at i hvert fald i uddannelsesmæssig henseende er samfundet blevet et multikulturelt samfund: Der er meget betydelige norm- og værdiforskelle mellem uddannelsesgrupperne i dag. Hvilket i øvrigt frister til en bemærkning om, at samfundet altid har været multikulturelt, i den forstand, at der var store forskelle mellem klasser, og mellem land og by, som nu er taget af til fordel for en uddannelsesmæssig polarisering.

positivt indstillede er de. Som Lise Togeby bemærker, kan der også her rejses tvivl om årsagsretningen, men der er nok ingen tvivl om, at f.eks. Dansk Folkepartis markante fremgang i næsten 'indvandrerfri' kommuner ved 2001-valget skal ses delvist i det lys – ligesom det også kan være med til at forklare, hvorfor befolkningen i hovedstadsområdet i de fleste undersøgelser kommer ud som noget mere positive.

Sammenhængen mellem partivalg og holdninger til indvandrere turde være velkendt. Men som nævnt er det en sammenhæng, der er opstået inden for de sidste par årtier: I 1979 var det alene venstrefløjsvælgerne, der skilte sig lidt ud på holdninger til gæstearbejderne, ikke fremskridtsvælgerne – hverken i Danmark eller Norge (Bjørklund & Goul Andersen 1999; Gaasholt & Togeby 1995: 139).¹³ Det har der været siden 1980'erne. Gaasholt og Togeby (1995: 90) fandt således på deres toleranceindex en polarisering i 1993 fra 71 pct. tolerante hos SF og 61 hos Radikale Venstre til 11 pct. hos Fremskridtspartiet. I Socialdemokratiet var andelen 48 pct., og hos VK-partierne hhv. 33 og 30 pct. Rækkefølgen er den samme i alle undersøgelser og på alle spørgsmål. Det ser dog ud til, at polariseringen er tiltaget yderligere siden 1993, og at socialdemokraterne samtidig er blevet mindre positive, end de var netop i dén undersøgelse, der også adskilte sig noget fra 1987 og 1990 (Gaasholt & Togeby 1995: 140). På spørgsmålet om, at 'indvandringen udgør en trussel mod vor nationale egenart' i 1998-valgundersøgelsen var procentdifferencen (PDI: pct. uenig minus pct. enig) således +66 for venstrefløjen, +47 for midterpartierne, +8 for socialdemokratiet, -11 for Venstre og Konservative, og -71 for Dansk Folkeparti og Fremskridtspartiet.¹⁴

Til allersidst skal nævnes spørgsmålet om, hvordan danskerne og indvandrere adskiller sig i holdninger. Det er bl.a. undersøgt af Rockwool-Fondens Forskningsenhed, og konklusionen er interessant nok, at indvandreres og danskeres holdninger til opstramninger synes at følge hinanden helt parallelt op og ned. Når det gælder modtagelsen af flygtninge, er det naturligt nok indvandrere fra de traditionelle flygtningelande, der er mest afvisende over for stramninger, hvorimod f.eks. tyrkerne er mindst lige så meget 'strammere' som danskerne. Under ét er forskellen i øvrigt ikke påfaldende: I 2001 ønskede 55 pct. af danskerne stramninger, mod 45 pct. af indvandlerne (et repræsentativt udsnit af de større grupper), jf. Pedersen & Viby Mogensen (2001). Som et kuriosum kan det desuden nævnes, at Hans Jørgen Nielsen (2000) valgte den interessante synsvinkel at betragte danskerne som en etnisk gruppe på linje med alle andre og så undersøge den indbyrdes tolerance (eller skepsis) mellem alle grupper. Han fandt her det resultat, at når det f.eks. gjaldt giftermål, var indvandlerne lige så skeptiske over for danskerne, som danskerne var det over for

¹³ Gaasholt og Togeby (1995:138) fandt dog en svag højre-venstre opdeling på spørgsmålene fra 1970 om, at nogle folkeslag er mindre intelligente end andre, og om at der kun skulle tildeles dansk statsborgerskab til folk, der havde lært at opføre sig som danske. Det var dog alene Venstre, der skilte sig signifikant ud – og dermed groft sagt bønderne og deres efterkommere (som dominerede Venstre helt frem til omkring 1990, se Goul Andersen & Jensen 2001).

¹⁴ Ordet 'alvorlig' var ved en fejl faldet ud i 1998-valgundersøgelsen. Det har, bedømt ud fra en samtidig Gallup-undersøgelse, givet lidt mindre positive holdninger, men påvirker næppe forskellen mellem partigrupperne.

indvandrerne. Desuden var det typiske mønster, at indvandrergrupperne var mere skeptiske over for hinanden end over for danskerne.

8. Sammenhæng med andre holdninger

Det er allerede nævnt, at holdninger til indvandrere og/eller indvandrerpolitik er stærkt forbundet med generel tolerance og autoritære holdninger (Togeby 1997), og at det i valgundersøgelserne fremstår som del af en 'nypolitik'-faktor, der også omfatter syn på u-landshjælp, kulturstøtte og lov og orden. Nu kunne det være en simpel effekt af uddannelse, da alle disse holdninger er stærkt uddannelsesafhængige. Men en serie af parallelle analyser på basis af valgundersøgelsen 1998, gennemført til dette papir, viser at holdningsstrukturen er nøjagtig den samme inden for alle uddannelsesgrupper: Traditionelle højre-venstre spørgsmål udgør en dimension for sig, 'nypolitik'-spørgsmålene en dimension for sig.¹⁵

Det gælder også sammenhængen mellem indvandrerholdninger, social tillid og politisk tillid, hvor vi ret entydigt finder, at negative holdninger til indvandrere er forbundet med lav social tillid og med politisk mistillid. Hvad det sidste angår, er det dog som nævnt nærliggende at se politisk mistillid som den afhængige variabel: Hvis folk frygter for konsekvenserne af en uændret politik og ikke oplever politisk vilje til at ændre ved tingene, er politisk mistillid en ret naturlig reaktion (Goul Andersen 1992b); sammenhængen mellem social tillid og holdninger til flygtninge og indvandrere er i øvrigt ikke gjort til genstand for mere detaljerede analyser på dansk grund.

Når det gælder sammenhængen med EU-holdninger, har dette både i dele af den danske og europæiske offentlighed været kædet sammen i et syndrom af utryghed ved og manglende forståelse af udviklingen. Og det passer jo fint sammen med, at Dansk Folkeparti er både fremmedfjendsk og EU-fjendsk – det sidstnævnte tilmed som noget nyt i forhold til Fremskridtspartiet før 1992. Men det er ikke en fortolkning, der holder vand. Der er kun svag forbindelse mellem EU-holdninger og indvandrerholdninger, jf. Tabel 8. Og den er endda en smule 'tilfældig': Indtil 1994 var der nemlig ingen forbindelse overhovedet, men efterhånden er der sket et omslag i EU-holdninger hos den gruppe i befolkningen, der har 'new left'-holdninger – her målt ved kombinationen af positiv holdning til lighed plus positiv holdning til indvandrere. Det er en ideologisk gruppe, til hvilken partipolitisk hører store dele af de radikale, af socialdemokratiet og venstrefløjen. Og det er navnlig denne gruppes omslag i EU-holdninger – fra en overvægt af negative EU-holdninger på -13 til en positiv overvægt på +27, der skal forklares. Jf. tabel 9. Hos de Radikale er baglandet i øvrigt fulgt med, så de radikale vælgere nu er de mest EU-positive, mens det kniber lidt mere med fodfolket hos SF'erne. Men det er blandt en ideologisk gruppe, der også rummer mange potentielle SF-vælgere, at omslaget er sket. Og det har næppe meget med indvandrerholdninger at gøre.

¹⁵ Mere præcist er der tale om n faktoranalyse, der viser, at dimensionaliteten – to underliggende faktorer – er den samme i alle uddannelseskategorier.

Man kunne så spørge, om der ikke inden for de enkelte partigrupper var en stærkere sammenhæng mellem EU- og indvandrers holdninger – eller en forskellig holdning, så det f.eks. var de mest EU-fjendtlige, der var mest fremmedfjendtlige blandt hhv. de borgerlige partier, midterpartierne, Dansk Folkeparti og Socialdemokratiet, mens det måske på venstrefløjens forholdt sig omvendt. Men det er heller ikke i nævneværdig grad tilfældet. En analyse på valgundersøgelsen 1998, gennemført i tilknytning til papiret her, viser en ensartet sammenhæng inden for alle partigrupper – dog lidt stærkere inden for de enkelte partigrupper end i befolkningen som helhed. For hele befolkningen er korrelationskoefficienten $r = .09$; både for venstrefløjens og for Socialdemokratiet er tallet $r = .15$, hos midterpartierne finder man $r = .11$, hos VK-partierne $r = .17$, og hos Dansk Folkeparti/Fremskridtspartiet er $r = .08$. Sammenhængens styrke svarer således inden for de enkelte partigrupper gennemgående til den, der er vist i tabel 8: Der *er* en sammenhæng, og den er måske på vej til at forstærkes, men der er bestemt ikke tale om noget holdningssyndrom, heller ikke inden for VK-partierne, hvor sammenhængen er stærkest.

Men det bedste modbevis på, at der er tale om et syndrom, er måske udviklingen omkring 2001-valget i Danmark, der gav en skærpelse af negative indvandrers holdninger, samtidig med, at holdningerne til EU drejede i markant mere positiv retning, specielt når det gjaldt synet på den fælles valuta, jf. adskillige målinger i dagspressen siden december-januar 2001/2002.

Tabel 8. Overvægt af positivt indstillede til EU (PDI), opdelt efter holdning til indvandrere

		holdning til EU (pos. - neg.)		
		1990	1994	1998
Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart	enig	23	12	3
	uenig	26	17	29
forskell		-3	-5	-26
eta		.03	.03	.15***

Kilde: Goul Andersen (1998). 971 personer over 18 år interviewet af AIM telebus for Ugebrevet Mandag Morgen 5-11.oktober 1998.

Tabel 9. EU-holdning, efter ideologisk type, 1990 og 1998. PDI: Overvægt pos. Pct.point.

	1990		1998		(N) 1998	
	for øk. lighed	mod øk. lighed	for øk. lighed	mod øk. lighed	for øk. lighed	mod øk. lighed
Trussel	3	34	-4	11	239	301
Ikke trussel	-13	47	27	31	229	199

Anm. Spørgsmålene er i 1990 stillet med mulighed for at svare "hverken enig eller uenig". Det forekommer dog usandsynligt, at det skulle kunne påvirke svarfordelingerne voldsomt. I værste fald kan det dog bidrage lidt til de større udsving på lighedsdimensionen i 1990 og dermed til de større ændringer.

Finder man ikke nogen særlig klar sammenhæng med EU-holdninger, finder man til gengæld en markant sammenhæng med graden af international orientering (Gaasholt og Togeby 1995:88) – fra kun 4 pct. tolerante blandt de mest 'provinsielle' til hele 82 pct. blandt de mest 'internationale' på en syvpunktsskala – med en jævnt stigende andel over skalaen. Selv om man kan have indvendinger mod nogle af spørgsmålene¹⁶, og selv om nogle af spørgsmålene nok mere måler en arkaisk nationalisme end 'provinsialisme', så er det en meget markant sammenhæng ($r = .58$), der godt kan bære konklusionen om, at manglende etnisk tolerance først og fremmest hænger sammen med provinsiel selvtilstrækkelighed. Men det er så nok også mere dette, der bør være fortolkningsrammen, end det er glødende fremmedhad. Det bekræftes også af, at selv om Dansk Folkeparti og Fremskridtspartiet øjeblikkeligt gik to procent frem i meningsmålingerne efter den 11. september, så kunne selv denne begivenhed ikke give et comeback for Glistrup og hans ekstremistiske anti-islam-kurs. Og det endda selv om danskernes forhold til islam var mere end anstrengt i forvejen.

9. En note om islamofobi

Et særligt træk ved danskernes modvilje mod indvandrere er den øjensynligt stærke modvilje mod islam. Som det fremgik af toleranceindekset i Tabel 1, gik kun 54 pct. af danskerne i 1993 ind for, at indvandrere frit må forkynde deres religion. Det er markant lavere end i Norge, hvor en samtidig undersøgelse viste 70 pct. tilhængere af religionsfrihed. Emnet er også berørt i den danske ISSP-undersøgelse 1998 (Goul Andersen & Tobiasen 2002), hvor der indgik to rent danske tillægsspørgsmål om hhv. sympati for islam (målt på en skala fra 0 til 10) og om indvandring som trussel mod

¹⁶ Spørgsmålene (Gaasholt & Togeby 1995:102-03) kommer for nogles vedkommende lidt tæt på den afhængige variabel: (1) ulandshjælp, (2) lære fædrelandskærlighed i skolen, (3) stå sammen mod kritik fra udlandet, (4) kan ikke påtage os andre landes problemer, (5) passe sig selv og ikke blande sig i, hvad der sker ude i verden og (6) ikke kaste vrag på nationale værdier. Se i øvrigt appendikstabel 2 for nogle bidvariate korrelationer med nogle af de variable, der i valgundersøgelserne går sammen med indvandrerholdninger i en ny ideologisk skillelinje.

den nationale egenart – et spørgsmål, der erfaringsmæssigt er meget velegnet til at opfange variationen i indvandrerfjendtlige holdninger.¹⁷

Det er kendetegnende for danskerne, at deres holdning til religion og dens betydning for konflikt og intolerance er den mest negative blandt alle ca. 30 deltagende lande i undersøgelsen, jf. tabel 10. Her ligger Danmark i øvrigt i klasse med de øvrige nordiske lande – men klart højere. Desværre har vi ikke sammenlignelige mål for holdningen til islam, men de danske holdninger – og her taler vi om 1998 – er ikke desto mindre meget markante, jf. tabel 11. I forbindelse med sympatimålinger af organisationer er det kun BZ-bevægelsen og enkelte andre holdningsobjekter, der har kunnet fremkalde tilsvarende negative reaktioner. Kun 20 pct. bedømmer islam positivt eller neutralt.

Holdningen til islam er forbundet med holdningen til indvandring som en trussel, men ikke voldsomt markant ($\eta = .25$). En passant kan vi øvrigt notere, at tolerance over for islam også er positivt forbundet med tolerance over for homoseksualitet ($\eta = .16$), hvilket måske er et sigende bevis for, at tolerance er en sammenhængende egenskab. Og så er sympatien for islam i øvrigt *positivt* forbundet med kristen religiøsitet (jo mere religiøs og jo mere kristen, jo større sympati for islam – dog med et skarpt knæk hos de *mest* religiøse).

Når man skal forklare danskernes negative syn på islam, er det dog tydeligt, at den ‘almindelige’ etniske fordom ikke slår til. Ved en multivariat analyse har danskernes generelle syn på religion lige så stor effekt på holdningen til islam som opfattelsen af, at indvandringen truer den danske egenart, jf. tabel 12. Det ser således ud til, at danskerne ud over en generel modvilje mod indvandrere har en særlig modvilje mod islam, som ikke lader sig reducere til endnu et udslag af etnisk intolerance, men også har at gøre med fordomme om islam som restriktiv religion, parret med generel modvilje mod religion i det hele taget, hvis den gør krav på at blive taget alvorligt. Det er lidt sekularingens paradoks: Opgøret med religionen er gået hånd i hånd med stigende tolerance over for alt og alle – men har ført en intolerance over for religion med sig. Og det er den slags paradokser, der kan gøre Dansk Folkeparti til forsvarer for ‘Gay Parade’ i København. Under alle omstændigheder føjer det en ekstra facit til danskernes intolerance: Det ser ud til, at netop manglende religiøsitet¹⁸ og den store udbredelse af ‘permissive norms’ skaber intolerance over for religioner, der opfattes som mindre ‘permissive’.

¹⁷ De to spørgsmål kom til sidst i undersøgelsen. De forudgående spørgsmål refererede i princippet ikke til nogen bestemt religion, men var klart designet med henblik på kristendommen. Fordelingen på spørgsmålet om indvandring som trussel afveg ikke fra, hvad man normalt finder (interviewningen foregik ved årsskiftet 1998/99).

¹⁸ Egentlig er danskerne ikke så ureligiøse som mange andre folk i Europa. Men religiøsiteten er ofte en slags ‘religion a la carte’, meget individualiseret, refleksiv og – privat (Jagodzinsky & Dobbeleare 1995; Riis 2002). Mens det normalt ikke volder store problemer at spørge om hverken lovbrud eller seksualvaner i interviewundersøgelser, så var religion så følsomt et emne, at analyseinstituttet i starten nægtede at medvirke til ISSP-undersøgelsen 1998.

Table 10. Skepsis over for religionens intolerance- og konfliktskabende effekt. Index -100 (ingen skepsis) til +100 (maksimal skepsis). 1998.

	Index
Danmark	+64
Norge	+54
Sverige	+49
UK	+48
Schweiz	+46
Australien	+45
New Zealand	+44
Holland	+43
Nordirland	+43
Portugal	+43
Østrig	+42
Frankrig	+42
Østtyskland	+41
Slovenien	+39
Vesttyskland	+36
Canada	+36
Israel	+35
Irland	+32
Japan	+29
Italien	+28
Spanien	+23
Tjekkiet	+21
Polen	+20
Chile	+20
Cypern	+18
Slovakiet	+16
Bulgarien	+16
Ungarn	+9
Rusland	+6
USA	+5
Letland	+5
Filippinerne	-8

Anm. Simpelt additivt index af spørgsmålene (omregnet til skala fra -100 til +100):

- (a) 'Hvis man ser sig om i verden, kan man se, at religioner fører mere konflikt med sig end fred'.
- (b) 'Folk med en stærk religiøs tro er ofte for intolerante over for andre'.

Kilde: Goul Andersen & Tobiasen 2002, på basis af ISSP 1998.

Tabel 11. Danskernes holdning til Islam, målt på skala fra 0 (meget lille sympati) til 10 (meget stor sympati). 1998.

	pct.
0	46
1	10
2	9
3	8
4	7
5	11
6-7	5
8-10	4
I alt	100
Gennemsnitsscore	2.0

Anm. Andel ved ikke i pct. af samtlige: 6 pct.

Kilde: Som Tabel 10.

Tabel 12. Holdning til islam opdelt efter religiøs baggrund, kontrolleret for alder, uddannelse og skepsis over for religionens effekt på konflikter og tolerance. Eta- og betaværdier. MCA analyse.

	eta ¹⁾	beta	beta
alder	.20	.19	.13
uddannelse	.20	.19	.14
kristen religiøsitet	.07	.09	.09
skepsis over for religion	.31	.25	.22
holdning til indvandring som trussel	.35		.26
R ²		15.8 %	22.0 %

1) Tallet henviser til de cases, der indgår i MCA-analysen (nogle forsvinder pga. missing values på andre variable).

Kilde: Som tabel 10.

10. Afslutning

Vi skal ikke her resumere alle resultaterne, men blot dvæle lidt ved de fortolkninger, der blev præsenteret indledningsvist. Danskernes holdninger til indvandring, indvandrere og indvandrerpolitik er et mangefacetteret fænomen. Nogle af de populære fortolkninger kan ikke bekræftes: Det er ikke et (i materiel forstand) marginaliseringsstruet 'under-Danmark', der reagerer mod europæisering, globalisering og alt det nye og fremmede, og det ville være forkert at bruge termen fremmedhad. Holdningerne er ambivalente, ikke kun vaklende, men også forholdsvist nuancerede.

Om noget, passer betegnelsen provinsiel selvtilstrækkelighed nok bedre – hvis man endelig skal bruge værdiladede termer. Er der tale om nogen marginalitet blandt de intolerante, så er der tale om en uddannelsesmæssig eller kulturel marginalitet – hvor marginalitet nok er et lidt misvisende ord at bruge. Modviljen er heller ikke en reaktion fra folk, der står i et konkurrenceforhold til indvandrerne, og det er også mere end svært at se, hvordan en rationalitetsforklaring i snæver forstand, forstået som snæver egennytte, kan bidrage ret meget til fortolkning og forklaring af danskernes holdninger.

Her er tolerance en nøglevariabel til forståelse af variationer på individniveau, og samspillet mellem medier og partikonkurrence en nøgle til forståelse af variationer på makroniveau, som sammenligningen mellem det danske og norske 2001-valg så udmærket illustrerer. Omvendt forekommer det dog vanskeligt at reducere det hele til et spørgsmål om medier og tolerance. Der må også være plads til rationalitetsforklaringer i en lidt bredere forstand. Folk reagerer på de informationer, de får, hovedsagelig via medierne, men selv om både medier og politikere kunne være væsentligt mere bevidste om, hvornår de - undertiden utilsigtet - skaber sensationer, stereotyper osv. (vi ser her bort fra Ekstrablads-kampagner som direkte har sigtet imod det), må man nok holde fast i, at borgerne får en sådan information, med mindre de direkte forholder den. Og selv om indvandrerspørgsmålet ofte kommer ud af proportioner, så forekommer det trods alt at være et vigtigt samfundsspørgsmål, som det er naturligt at forholde sig til – hvilket både indvandrervenligt og -fjendtligt indstillede grupper i befolkningen da også gør. Indvandrerspørgsmålet adskiller sig her ikke afgørende fra andre spørgsmål i det, nogle har kaldt 'risikosamfundet' – bortset fra, at det her er mennesker, der er 'risikoen'.¹⁹

Det sidste er nok det alvorligste. Om den megen omtale er 'benzin på bålet' eller snarere giver mulighed for en renselse – 'katharsis' (jf. Bjørklund & Goul Andersen 1999), er vanskeligt at vurdere. En del sager synes at følge den sidste model – som med tørklædedebatten, der efter megen mobilisering af modvilje i starten hurtigt gik i sig selv igen. Vi mangler dog systematisk viden om, hvad der egentlig sker – bagefter. En hypotese kunne være, at den omfattende debat i hvert fald er med til at holde militant negative holdninger i ave blandt danskerne. Det mest bekymrende er nok, hvordan debatten virker på indvandrerne selv.

Et spørgsmål, som heller ikke kan anses for afklaret, er om bekymringer og ønsker om stramninger skal ses mere som enkelt-issues end som en strøm af kondenseringspunkter for mere generel uvilje. Man kan i hvert fald se, at visse former for stramninger i perioder nyder væsentligt større tilslutning, end den generelle modvilje mod indvandrere burde berettige til. Et andet spørgsmål er, om en større succes med at skaffe kvalificeret arbejdskraft og få den integreret på arbejdsmarkedet ville skabe mere positive holdninger til indvandrere generelt – sådan som man kender

¹⁹ Ikke så få af de argumenter, der bringes i marken vedrørende medier og proportionsforvrængninger i forbindelse med indvandrerdiskussionen, kendes også fra f.eks. miljøområdet og andre nye politikområder.

det fra 'indvandrerlande' som Canada – også selv om det skal slås fast, at modviljen mod indvandrere på ingen måde er et snævert økonomisk fænomen. Et helt særligt aspekt er danskernes forhold til religion og specielt islam (hvor der i øvrigt er frit slag for mytedannelse, fordi der stort set ikke foreligger nogen viden om indvandreres forhold til religion). Som så mange andre aspekter af danskernes holdninger til indvandrere er det et fænomen, der i dag er meget ringe viden om.

Som det er fremgået af ovenstående, kan man på basis af en lang række forskellige kilder begynde at sammenstykke et mere samlet billede af danskernes holdninger til indvandrere. Det vil dog også være fremgået, at mange slutninger hviler på et temmelig spinkelt grundlag og/eller på mere eller mindre forældede data. Der er behov for mere sammenhængende og systematiske målinger, der gør det muligt at *afprøve* fortolkninger og hypoteser frem for som her at argumentere for deres plausibilitet. Det taler for en større undersøgelse, der 'får det hele med' – sammenstykning af information fra mange forskellige undersøgelser gør det nemlig kun i ringe udstrækning muligt at gennemføre stringente tests. Et andet behov er et større samspil mellem kvantitative og kvalitative undersøgelser, der også gør det muligt at bore nærmere i den ambivalens, der tydeligvis kendetegner mange danskere. Et tredje behov er at dechifrere mere eller mindre 'rationelle' problemoplevelser fra de rene fordomme. Det er problematisk, som man kan finde tendenser til, måske navnlig i den internationale litteratur, at fortolke ethvert negativt udsagn og enhver bekymring som udtryk for fremmedfjendske holdninger – og det er omvendt lige så problematisk at tage problemopfattelser for pålydende, fordi man kan fornemme en tendens til, at var der ikke problemer, så ville de blive opfundet. I forlængelse af det sidste må det så også påpeges, at denne sidstnævnte type af holdningsanalyser ganske i lighed med policy-relaterede holdningsanalyser i sidste instans er umulige at gennemføre kvalificeret uden et langt mere omfattende kendskab til indvandrere og integrationsproblemer, end det man har i dag.

Referencer

- Andersen, Johannes (1999) 'De fremmede som 'skjult' dagsorden', pp. 203-10 i Johannes Andersen, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, *Vælgere med omtanke. En analyse af Folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Andersen, Johannes (2000) 'Større accept. Om danskerne og deres holdninger til de fremmede i år 2000', GRUS no. 62, pp. 84-92.
- Bjørklund, Tor & Goul Andersen, Jørgen (2002) 'Anti-Immigration Parties in Denmark and Norway: The Progress Parties and the Danish People's Party. Ch.6 in Martin Schain, Aristide Zolberg & Patrick Hossay, eds., *Shadows Over Europe: The Development and Impact of the Extreme Right in Western Europe*. New York: St.Martin's Press.
- Blum, Jacques (1986) *Splinten i øjet - Om danskernes forhold til de fremmede*. Århus: Stavnsager.
- Borre, Ole (2001) *Issue voting. An Introduction*. Århus: Aarhus University Press.
- Borre, Ole (1995) 'Old and New Politics in Denmark', *Scandinavian Political Studies* vol.18(3), pp. 187-205.
- Borre, Ole and Goul Andersen, Jørgen (1997) *Voting and Political Attitudes in Denmark*. Århus: Aarhus University Press.
- Gaasholt, Øystein & Tøgeby, Lise (1995) *I syv sind. Danskernes holdninger til flygtninge og indvandrere*. Århus: Forlaget Politica.
- Goul Andersen, Jørgen (2002b) 'Public Support for the Danish Welfare State. Interests and Values, Institutions and Performance', in Erik Albæk, Leslie Eliason, Asbjørn Sonne Nørgaard, and Herman Schwartz, eds.. *Crisis, Miracles and Beyond: Negotiated Adaptation of the Danish Welfare State*. Aarhus: Aarhus University Press (forthcoming).
- Goul Andersen, Jørgen (2002a) 'The Danish General Election 2001', *Electoral Studies*, forthcoming.
- Goul Andersen, Jørgen (2001b) *Valgkampen 2001: Vælgernes politiske dagsorden*. Arbejdsrapport # 12 fra det danske valgprojekt. Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (2001a) *Midtvejsanalyse 2000*. Arbejdsrapport # 11 fra det danske valgprojekt. Aalborg: Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Goul Andersen, Jørgen (1999a) 'Vælgernes politiske dagsorden', pp. 115-26 i Johannes Andersen, Ole Borre, Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, *Vælgere med omtanke. En analyse af Folketingsvalget 1998*. Århus: Systime.
- Goul Andersen, J. (1998) *Danskerne og Europa. En analyse af EU-afstemningen den 28.maj 1998*. Copenhagen: Ugebrevet Mandag Morgen.
- Goul Andersen, Jørgen (1992a) 'Politikerleden - myte eller realitet?'. pp. 127-60 in Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, Niels Thomsen & Jørgen Westerstahl, *Vi og vore politikere*. Kbh: Spektrum.
- Goul Andersen, Jørgen (1992b) 'Årsager til mistillid', pp. 161-202 in Jørgen Goul Andersen, Hans Jørgen Nielsen, Niels Thomsen & Jørgen Westerstahl, *Vi og vore politikere*. Kbh: Spektrum.
- Goul Andersen, Jørgen (1989) 'Fremskridtspartiet og dets vælgere', in Eggert Petersen et al., *De krisebevidste og offervillige danskere*. University of Aarhus, Department of Psychology/Aarhus University Press.
- Goul Andersen, Jørgen and Bjørklund, Tor (2000) 'Radical Right-Wing Populism in Scandinavia: From Tax Revolt to Neo-Liberalism and Xenophobia'. pp.193-224 in Paul Hainsworth, ed., *The Politics of the Extreme Right. From the Margins to the Mainstream* London: Pinter.
- Goul Andersen, Jørgen & Tor Bjørklund (1994) 'Struktureller Wandel, neue Konfliktlinien und die Fortschrittsparteien in Dänemark und Norwegen', in F.Pappi & H.Schmitt (hrsg.) *Parteien, Parlamente und Wahlen in Skandinavien*. Westdeutscher Verlag.
- Goul Andersen, Jørgen & Bjørklund, Tor (1990) 'Structural Changes and New Cleavages: The Progress Parties in Denmark and Norway'. *Acta Sociologica*, vol.33(3), pp. 195-217.
- Goul Andersen, Jørgen & Glans, Ingemar (1981) 'Socialklasser og partivalg i 70'erne' *Politica*, vol.13 (2), pp. 5-44.

- Goul Andersen, Jørgen & Jan Bendix Jensen (2001) 'The Danish Venstre: Liberal, Agrarian or Centrist?' pp. 96-132 in David Arter, ed., *From Farmyard to City Square? The Electoral Adaptation of the Nordic Agrarian Parties*. Aldershot: Ashgate.
- Goul Andersen, Jørgen & Tobiasen, Mette (2002) 'Forhold mellem religioner og mellem etnisk og religiøs tolerance', kap. 7 i bog om danskernes religion.
- Gundelach, Peter (1992) 'Danskernes intolerance', *Dansk Sociologi* vol.1 no 2, pp.4-22.
- Gundelach, Peter (2001) 'National identitet i en globaliseringstid', *Dansk Sociologi* vol.12 no.1, pp.63-80.
- Gundelach, Peter (2002) *Åh at være dansker!* København: Reitzel (forthcoming).
- IFKA (1998,1999,2000) *Danskerne 1998 (1999,2000)*. København: IFKA.
- Jensen, Bent (2000) *De fremmede i dansk avisdebat fra 1870'erne til 1990'erne*. København: Spektrum.
- Körmendi, Eszter (1986) *Os og de andre. Danskernes holdninger til indvandrere og flygtninge*. SFI Publikation 153. København: Socialforskningsinstituttet.
- Lipset, Seymour Martin (1960) *Political Man*.
- Mikkelsen, Flemming (2001) *Integrationens Paradoks*. København: Høst & Søn.
- Mogensen, Gunnar Viby & Matthiessen, Poul Chr., red. (2000) *Integrationen i Danmark omkring årtusindskiftet*. Århus: Rockwool Fondens Forskningsenhed/Aarhus Universitetsforlag.
- Nannestad, Peter (1999a) *Solidaritetsens pris. Holdningen til indvandrere og flygtninge i Danmark 1987-1993*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nannestad, Peter (1999b) 'Uenighed og videnskabelighed - en umulig symbiose?', *Politica* vol.31(4), pp.454-74.
- Nielsen, Hans Jørgen (2000) 'Forholdet mellem etniske grupper', pp. 409-33 i Gunnar Viby Mogensen & Poul Chr. Matthiessen, red., *Integrationen i Danmark omkring årtusindskiftet*. Århus: Rockwool Fondens Forskningsenhed/Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, Hans Jørgen (2002) 'De udenlandske rapporter om danskernes uvilje mod fremmede', *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, juni 2002, pp. 9-16.
- Pedersen, Søren & Viby Mogensen, Gunnar (2001) 'Befolkningens holdning til antallet af flygtninge', *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, juni 2001.
- Pedersen, Søren & Jensen, Helle Zwarzko (2002a) 'Befolkningens holdning til antallet af flygtninge', *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, Feb. 2002. pp.12-14.
- Pedersen, Søren & Jensen, Helle Zwarzko (2002b) 'Befolkningens holdning til at indføre begrænsninger i antallet af flygtninge i Danmark', *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, Juni. 2002. pp.6-8.
- Petersen, E., Arcel, E.T., Mizrahi, G., Schreiner, J., & Truelsen, H.T. (1970) *Gæstearbejder i København*.
- Thalhammer, Eva, Zucha, Vlasta, Ezenhofer, Edith, Salfinder, Birgitte & Ogris, Günther (2001) *Attitudes towards minority groups in the European Union - A special analysis of the Eurobarometer 2000 survey*. Wien: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Togeby, Lise (1997a) *Fremmedhed og fremmedhad i Danmark. Teorier til forklaring af etnocentrisme*. København: Columbus.
- Togeby, Lise (1997b) 'Er vi ved at vænne 'os' til 'dem'?', *Politica* vol.29(1), pp.70-88.
- Togeby, Lise (1998a) 'Danskerne og det multikulturelle', *Politica* vol. 30(2), pp. 184-203.
- Togeby, Lise (1998b) 'Prejudice and tolerance in a period of increasing ethnic diversity and growing unemployment: Denmark since 1970', *Ethnic and Racial Studies* vol.21, pp. 1137-54.
- Togeby, Lise (1999a) 'Et demokrati, som omfatter alle, der bor i Danmark?', pp. 133-53 i Jørgen Goul Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen, Lise Togeby & Signild Vallgård, red., *Den demokratiske udfordring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Togeby, Lise (1999b) 'Hvem sagde 'videnskabelighed'?', *Politica* vol.31(4), pp.432-53.
- Togeby, Lise (2000) 'Som man råber i skoven', *Politica* vol.32(2).
- Tonsgaard, Ole (1989) 'Flygtninge og indvandrere - et politisk spørgsmål?', pp.255-70 i Jørgen Elklit & Ole Tonsgaard, red., *To folketingsvalg. Vælgerholdninger og vælgeradfærd i 1987 og 1988*. Århus: Forlaget Politica.

- Würtz Sørensen, Jørgen (1988a) *Der kom fremmede. Migration, højkonjunktur, kultursammenstød. Fremmedarbejdere i Danmark frem til 1970*. Arbejdsrapport # 1. Århus: Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet.
- Würtz Sørensen, Jørgen (1988b) *Danskerne og de andre*. Arbejdsrapport # 5. Århus: Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet.
- Würtz Sørensen, Jørgen (1988c) *Hvor dansk? Så dansk! Den politiske debat om indvandrerintegration i 70'erne og 80'erne*. Arbejdsrapport # 11. Århus: Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet.
- Würtz Sørensen, Jørgen (1988d) *Velkommen Mustafa? Debatten om gæstearbejderne og det danske samfund i starten af 1970'erne*. Arbejdsrapport # 17. Århus: Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet.
- Zimmermann, Klaus F. (2001) 'Den tyske integrationspolitik og international sammenligning af oprindelige befolkningers syn på indvandrere', *Nyt fra Rockwool Fondens Forskningsenhed*, Juni 2001, pp. 16-25.

Appendix

Tabel 1. VFlgernes politiske dagsorden, 1971-2001. Pct. af samtlige svar.

	1971	1973	1975	1977	1979	1981	1984	1987	1988	1990	1994	1996	1998	2000	feb. 2001	nov. 2001
1.Arbejdsløshed mv.	3	1	40	42	23	44	} 63	16	13	29	24	18	7	3	2	1
2.Betalingsbalancen	5	3	2	12	16	8		21	22	8	3	1	1	1	.	.
3.Økonomi i øvrigt	19	14	30	17	35	20		10	2	11	12	4	6	3	4	4
4.Skat	12	24	6	4	5	6	4	2	7	9	2	4	5	6	8	4
1-4. i alt	39	42	78	75	79	78	67	49	44	57	41	27	19	13	14	9
5.Miljø	8	4	1	3	6	2	3	15	9	10	8	13	9	9	8	3
6.Velfærd	26	14	4	13	7	8	13	15	6	20	38	42	47	47	49	55
7.Indvandring	-	-	-	-	-	-	-	4	2	4	8	8	14	22	21	23
8.EU,udenrigs-& forsvarspolitik	17	3	1	1	1	2	9	3	15	3	3	4	5	5	2	6 ¹⁾
9.Andet	10	37	16	8	7	10	8	14	24	6	2	6	6 ²⁾	5 ²⁾	6 ²⁾	4 ³⁾
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Spm. "SDvil jeg gerne spørge Dem, hvilke problemer, De mener, er de vigtigste i dag, som politikerne skulle tage sig af? Tabellen viser fordelingen af samtlige svar. I gennemsnit afgav de adspurgte 2.4 svar i 1998, knap 2 svar i 1970'erne. 1.6 i 2001.
1) Heraf terrorisme 3 pct. 2) Heraf lov og orden: 3 pct. 3) Heraf lov og orden 2 pct.
Kilde: 1971-1990 og 1998: Valgundersøgelserne. 1994: beregnet ud fra Søren Risbjerg Thomsen, "The 1994 Parliamentary Election in Denmark", Electoral Studies 1995. 1996: AIM Nielsen/Ugebrevet Mandag Morgen. Telefoninterview med 956 repræsentativt udvalgte vælgere over 18 D, 23.-29.januar 1996. 2000: samme, 551 interviews; feb.2001: samme, 972 interviews; nov.2001 samme (2-7.nov.), 826 interviews
Kilde 1971-1998: VFlgerne med omtanke. Crhus: Systime

Tabel 2. Korrelation mellem anti-immigrationsholdninger og fire 'nypolitik'-issues.

		Anti development aid	Law and order	Anti environmentalism	Anti feminism
Norway	1989	.33	.24	.14	.19
	1993	.33	.30	.19	.15
Denmark	1994	.38	.27	.20	.04
	1998	.44	.33	.25	.

Source: Norwegian Election Programme 1989, 1993. Danish election Programme 1994, 1998. Items are dichotomized.
Kilde: Bjørklund & Goul Andersen (1999).

© Jørgen Goul Andersen

ISSN 1601-5967

Published by:

AMID

Aalborg University

Fibigerstraede 2

DK-9220 Aalborg OE

Denmark

Phone + 45 96 35 91 33

Fax + 45 98 15 11 26

Web: <http://www.humsamf.auc.dk/amid>

AMID – Akademiet for Migrationsstudier i Danmark
The Academy for Migration Studies in Denmark

Director: Professor dr. phil. Ulf Hedetoft

The Academy for Migration Studies in Denmark, AMID, is a consortium consisting of researchers at research centers representing three institutions of higher education and two research institutes. AMID is supported by the Danish Research Councils of the Humanities and the Social Sciences.

The Consortium consists of the following members:

Aalborg University--Department of Sociology, Social Studies and Organization, Department of Economics, Politics and Administration, as well as *SPIRIT* (School for Postgraduate Interdisciplinary Research on Interculturalism and Transnationality) and Institute for History, International and Social Studies. Aalborg University is the host institution.

The Aarhus School of Business--CIM (Centre for Research in Social Integration and Marginalization).

Aarhus University--Department of Political Science.

The Danish National Institute of Social Research (Socialforskningsinstituttet, SFI).

The Institute of Local Government Studies (Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut, AKF).